

"СТІНА ПАМ'ЯТІ". НЕ ЛИШЕ ПРО СТІНУ, А Й ПРО НАС

Висвітлено роль і місце художників А. Рибачук та В. Мельниченка в творчому полістилізмі 60—80-х років. Драму "художник і влада" розглянуто в аналізі трагічної долі центрального твору митців "Стіни пам'яті" на Байковому цвинтарі.

Ми не мали своєї епохи Відродження і маємо тепер нагоду влаштувати своє Київське Відродження!

*Павло Загребельний
13 червня 1988 року*

У 1968—1981 роках на Байковій горі у Києві за проектом архітектора А. Мілецького і художників А. Рибачук та В. Мельниченка споруджували Меморіально-обрядовий комплекс.

За задумом авторів до нього входили парк Пам'яті, крематорій із залами прощання, тераси колумбарію. Система терас нині поросла травою, кущами і зовсім не доглядається, тому навряд чи відвідувач відчує урочисту патетику архітектурно-художнього задуму. Але тоді, 1980 року, головною частиною парку Пам'яті, що втілила його духовний сенс, були скульптурні композиції "Стіни Пам'яті": Весна, Веселка, Квітучий сад, Дощ, Кохання, Творчість, Материнство та інші. Рельєфи, віддзеркалюючись у штучно створеному озері, налаштовували споглядаючих на філософсько-елегійний лад. Зображення нагадували, "що світ прекрасний, — створений бути прекрасним ... життя не закінчується, не обривається зі смертю людини". У цих словах Ади Рибачук коротко та змістовно сформульована програма "Стіни Пам'яті". Рельєфи прославляли київську землю, усіх її громадян, які працювали тут, примножуючи славу Києва, та були поховані в його благословенній землі.

Схиляючись перед творчим подвигом митців, Павло Загребельний писав:

"У цій стіні зливаються із днем нинішнім цілі тисячоліття. Предки наші вийшли з могил, фрески зійшли зі стін київських соборів і набули об'ємності, тілесності, історія поєдналася з нашим життям суцям і стала великим мистецтвом і вічною красою.

У цих рельєфах, у барвах, у формах і переплетіннях склужбених тіл бачиш безмежну складність світу, його незбагненність і невичерпність, і кожен знайде тут щось тільки для себе, дороге, близьке, неповторне. А саме це і є те мистецтво, яке підносить дух".

Сьогодні, коли сумна подія приводить нас до крематорію, замість рельєфів ми бачимо суцільну забетоновану стіну, що безглуздо й похмуро стирчить із бур'яну. Багато хто й не здогадується, що під сірою оболонкою знемагають образи вічні, як саме життя, і такі ж, як життя, прекрасні. Важким бетоном залито багаторічну працю художників-подвижників, вони, на взірць середньовічних майстрів, не хотіли для себе нічого — тільки б завершити роботу й віддати свій геній народові.

Ада Рибачук та Володимир Мельниченко — Дон Кіхоти від мистецтва. На таких, як вони, у нашій країні тримається культура. Простір їхньої майстерні перенаселений мистецтвом, — це домівка душі та духовності майстрів. Вона сприймається сьогодні як "музей шістдесятництва". Художники давно заслуговують найвищих державних винагород. І гідні високого звання лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка. Справа за інстанціями, що приймають відповідні рішення.

Духовний подвиг А. Рибачук та В. Мельниченка довжиною в їх творче життя. Ще студентами Київського державного художнього інституту, потрапивши на о. Колгуєв, що у Баренцевому морі, вони "прийняли хрещення" безмежним небом та океаном. Молоді художники відчували себе частиною цих потужних космічних сил, звідси — сміливість на все життя та масштабність творчого мислення. Мистецтво півночі зумовило неординарну художню форму молодих українських художників.

Океан, небо над ним, безкрая тундра, її несподівано яскравий колорит, північне сяйво, а також щирі люди Півночі, які живуть у єдиному ритмі з припливами та відпливами місячного календаря, нав'яли дівчині та юнакові з України планетарний погляд на світ, як у великого птаха. Здатність бачити й втілювати сутнісне, архетипічне стало творчою особливістю А. Рибачук та В. Мельниченка.

Метафорична образність та узагальнена форма відтоді визначають індивідуальний стиль усього, що створило талановите подружжя. У 60-ті роки, коли мистецтво соцреалізму було нормоване вимогами безкрилого побутописання, до того ж неодмінно партійне за змістом, аж ніяк не банальна творчість А. Рибачук та В. Мельниченко викликали обурення ідеологів від мистецтва—людей зазвичай естетично безграмотних. Гротескна "галерея незабутніх образів" — міністрів культури радянської України. Керувати культурою міг навіть зоотехнік. "Вельможних зоотехніків" драгувала як глибина, так й індивідуальність художнього мислення, "не загальний вираз обличчя" А. Рибачук та В. Мельниченка. На часі тоді були стандарти "ленінського плану монументальної пропаганди" з незмінною радянською символікою. Згадаймо паркову скульптуру: "піонери з горнами", "дівчата з веслом", "прикордонники з собаками", персонажі із серпами та молотами; фальшивий оптимізм монументів та декоративних панно, і фігури вождів, які розплодилися безкраїми просторами усього СРСР — від Соловечьких концтаборів до Владивостока. "Стіна Пам'яті", її художня форма протистояла, опиралася образотворчій фальші, нещирості, напускному оптимізмові радянського монументалізму. Останній взагалі виключав тему горя, смерті, трагедії. Проект Меморіально-поховального комплексу — сміливий погляд художників у глибини людської печалі. Як зазначав В. Скуратівський, проект був синтезом авторського осмислення теми і світоглядних принципів "танатології" — трагічної дисципліни про смерть та її сприйняття народом. Рельєфи "Стіни Пам'яті" подібні до скульптури скіфських курганів. Вони, як і древній архетип нашої землі, сповнені таємничого, невисловленого, яке збуджує уяву. Ці якості обов'язкові у мистецтві. Автори рельєфів спонукали глядачів приєднатися до співтворчості, прочитати зміст того чи іншого рельєфу як "текст".

"При прочитанні Євангелія,— писав філософ М. Мамардашвілі,— наявні смисли нашого життя — смисли того, що з нами відбувається насправді" [1]. В образах "Стіни Пам'яті" люди мали змогу, як і в "Книзі Буття", багато дізнатися про себе, побачити знамення власного життя та ... встигнути ще відкорегувати його — "побудувати себе". Такі образи є текстами свідомості, тобто живої думки, яка перебуває в русі, в процесі помислення — на ходу. Ці "тексти" буде філософія, створює мистецтво, такі майстри, як А. Рибачук та В. Мельниченко.

Філософська глибина образів "Стіни Пам'яті" дозволяє відчути сенс мистецтва взагалі. Воно творить світ заново, до того ж кожному з нас надається можливість бачити одні й ті самі образи індивідуально.

Молодшим, тим, хто не знає про битви "шістдесятників" за право вільно творити, вириваючись із залізних лещат соцреалізму, хто не пам'ятає, як керівники СРСР навсібіч розкидали інтелігенцію: кого в концентраційні табори, як В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка та їхніх колег у боротьбі за волю України, кого насильницьки висилали за межі країни, як В. Некрасова, інших, як В. Задорожного, шантажували, доводячи до смертної межі або підступно вбивали, як А. Горську,— тим важко одразу осягнути значущість творчого протистояння (спротиву А. Рибачук та В. Мельниченка) системі. Людям 90-х років треба зрозуміти, що у потворному бетонному остові живцем поховано не лише рельєфи. В'язким бетоном залито саму Свободу 60—80-х років, право "йти не в ногу" з Політбюро, з його головою В. Щербицьким, з його шептунами-радниками з питань культури. Дехто з них ще й сьогодні на тих самих місцях щось нашіптує Президентіві.

Наприкінці 70-х — початку 80-х років на Україні, в її духовному житті все темнішала "ідеологічна ніч". Тоді найдостойніші стали жертвами цього "запаморочення розуму": Опанас Заливаха, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Василь Стус, Віктор Некрасов, В'ячеслав Чорновіл... У цьому ряду — "Стіна Пам'яті" Ади Рибачук та Володимира Мельниченка. У передчутті загрози рельєфам поет-академік Микола Бажан звернувся до В. Щербицького з листом такого змісту:

"Глибокошановний Володимире Васильовичу!

Пробачте, що забираю у Вас час своїм листом, але не можу не звернутися до Вас з тривожним проханням зберегти той великий творчий труд, який ось уже дванадцять років веде, за схваленням всіх відповідних установ, група талановитих художників і архітекторів (А. Рибачук, В. Мельниченко, А. Мілецький та інші) на Батієвій горі, будуючи в верхній частині гори парк Пам'яті з крематорієм.

Я знаю ескізи, плани, етапи їх самовідданого труда і вважаю, що побудований парк Пам'яті буде неповторним і унікальним твором пейзажної архітектури і скульптури. В ньому нічого немає від понурої безнадійної атмосфери старих кладовищ. Парк Пам'яті буде залитий живодайним сонцем, вкритий квітами, оживлений скульптурою і музикою фонтанів. Над прахом наших померлих він звучатиме гімном їхньому трудовому життю, їхньому безсмерттю в пам'яті вдячних поколінь. Жодної ноти натуралізму, спотворення, безсилої покори я не відчув у проекті парку Пам'яті. Він будується вже дванадцять років. Для закінчення треба ще два роки. По незакінчених роботах не можна було деяким учасникам Художньої ради Міністерства культури УРСР виносити свої нищівні судження,

тим паче, що багато членів Ради (художники і архітектори) виступали проти цих суджень.

Дуже прошу Вас дати вказівку відповідним інстанціям переглянути їхні пропозиції, щоб не знищити визначного твору, а, в крайньому разі, зважаючи на сьогоднішні труднощі в будівництві, зменшити темп його будови.

З щирою повагою
Микола Бажан
8—9 січня 1982 р."

Інтелігенція, духовна еліта України, а пізніше і світова громадськість доклали всіх можливих зусиль, щоб врятувати "Стіну Пам'яті". До Президії Співки художників СРСР, туди, де контролювалося творче життя держави, надійшла телеграма:

"Повідомляю, що розпочато руйнування рельєфів роботи А. Рибачук, В. Мельниченка, забетонено ряд композицій. Дуже прошу зробити все можливе для захисту яскравого витвору мистецтва.

З повагою Герой Соціалістичної Праці
академік Амосов".

На сполох били Павло Загребельний, Віктор Некрасов, з далекої Америки слова підтримки надсилав Рокуелл Кент, провідні мистецтвознавці Москви підготували низку публікацій про Меморіальний комплекс, не мовчала й київська інтелігенція. Німувало лише керівництво Співки художників України. Автори Рельєфів на свій запит, надісланий до Політбюро України, отримали вирок Стіні.

"На Ваші листи та телеграми, надіслані до ЦК Компартії України, повідомляємо.

У грудні 1981 р. художньо-експертна комісія з питань образотворчого мистецтва та художньо-експертна рада з питань монументальної скульптури Міністерства культури УРСР та Держбуду УРСР визнала монументально-декоративне панно на підпірній стіні меморіально-поховального комплексу неприйнятним за ідейно-тематичним спрямуванням, далеким від принципів соціалістичного реалізму.

На підставі сказаного прийнято рішення припинити роботи по зведенню зазначеного монументально-декоративного панно.

Заступник голови
Г. Менжерес".

Гільйотина опустила свій ніж. Тодішній міністр культури України С. Безклубенко, як слухняний клерк, що пильнує власне крісло, скріпив цей трагічний вирок Постановою Колегії Міністерства № 1/П—5 від 18 січня 1982 року. "Погоджуюся з думкою художньо-експертної Ради про ідейно-художню неприйнятність...". Питання в кабінетах влади тоді вирішувалися одностайно: "незрозумі-

міле, значить — вороже... Заборонити!" Таким був наслідок недорозвиненості суспільної матерії в країні, відсутності громадянського суспільства. По відношенню до інтелігенції агресивність влади була найкатегоричнішою. Нормальне/прийняте в демократичному суспільстві право людей на різноманітність переконань, смаків, способів сприймати світ тут було неприйнятним. Інакомислення, яке є свободою думки, дезавуювалося майже як зрада Батьківщині. Художників, які мислили нестандартно, проголошували "формалістами" та зіштовхували у підпілля. Безальтернативна система сама формувала андеграунд. Він саме й був живою думкою в культурі, оскільки протистояв "здоровому глуздові" радянської ідеології. "Здоровий глузд відкидає незбагненне для нього і зводить людину до стравоходу та машини по відтворенню", — писав з іншого приводу, але в аналогічній ситуації, Антуан де Сент-Екзюпері.— "Куди Ви мене тягнете, Ви, хто вірує, начебто людина увічнеє себе через їжу та розмноження, хто нічого не тямить у значенні духовної надбудови? Мене жахають не Ваші плани,... але Ваше невігластво. Адже Ви також п'єте з того джерела, яке зробило Вас людьми".

Ада Рибачук знаходить у собі сили згадувати трагічні дні знищення рельєфів. "Резолюція «прискорити виконання ухваленого рішення» почала здійснюватися у бетоні ... в березні, квітні, травні 1982 року... Робітники, які знищували рельєфи — дві тисячі метрів завдовжки, чотирнадцять метрів заввишки, — були ті ж самі, що й будували цей комплекс; разом з нами вони зводили рельєфи «Стіни Пам'яті»... Який моральний урок вони отримали!!!"

Минули роки нерівної боротьби авторів з державою за право відновити Стіну. Система по-ієзуїтськи випробовувала волю А. Рибачук та В. Мельниченка: не лише ідеологічно, а й фізично. Художники стоїчно зносили голод, відмову Художнього фонду України надати їм можливість заробляти на прожиття. Одного разу, як перевиховання, їм запропонували розробити проект "Дошки переможців соцзмагань". Від цієї "честі" А. Рибачук та В. Мельниченко відмовилися. Нічим і ніколи не заплямували вони імені художника, гідного обраної місії.

Свобода постукала у двері 1990 року. З нею поверталася надія на відновлення Меморіального комплексу як цілісного ансамблю. Україна більше не була закритою державою — коло однодумців Рибачук та Мельниченка розширилося до масштабів міжнародного. "Зал шаленів від обурення" — коментували подію учасники Всесвітнього конгресу українців 1989 року в Канаді, — "коли композитор, головний диригент Оперного театру у Лас-Вегасі розповів про замуровані рельєфи". Японський журналіст Тахара-Сан з міста Осака сказав:

"Я здолав 12 тисяч кілометрів заради того, щоб на власні очі побачити й переконатися, що це сталося. Я бачу світ після атомної катастрофи". Мешканці міста Сан-Мор у Франції після перегляду фільму про "Стіну Пам'яті" готові зібрати необхідні кошти для звільнення стіни з бетону. Нарешті, що вражає найбільше, — 1994 року організація "Міст Миру" з Норвегії була готова придбати Стіну, перевезти її до Норвегії і там звільнити від бетонного полону.

Ідею реставрації рельєфів у 1992 р. підтримали одинадцять творчих спілок України. Перший Президент незалежної України Леонід Кравчук на саміті 1992 року в Брюсселі повідомив світову громадськість про відродження "Стіни Пам'яті". "Рішення прийнято" — сказав він. Міністерство культури України нарешті здійснило акт гуманізму:

"Колегія Міністерства культури нової демократичної держави України засуджує факт ліквідації художнього твору, вважає його фактом сповільнення поступу культури в Україні.

Колегія Міністерства культури України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Припинити чинність постанови колегії Міністерства культури УРСР від 18 січня 1982 року за №1/11—5.

2. Рекомендувати відтворити рельєфи "Стіни Пам'яті". Сприяти міськвиконкому, художникам-авторам комплексу Парк пам'яті А. Рибачук та В. Мельниченку у відродженні рельєфів "Стіни Пам'яті" та завершенні Парку пам'яті.

3. Зобов'язати відділ охорони пам'яток всіляко сприяти у відтворенні рельєфів та відродження комплексу в цілому.

Голова колегії,
Міністр культури України
Л. І. Хоролець".

Було ще багато листів, офіційних та неофіційних документів на підтримку реставрації Стіни. Вийшов унікальний номер газети під назвою "Відтворити Стіну Пам'яті!", де було зібрано автографи сотень депутатів та кандидатів у депутати. Норвегія вела активне листування з тодішнім Міністром культури України: "...Організація «Міст Миру» разом з Радою по культурі Північної Норвегії обмірковували шляхи сприяння реставрації Стіни. «Центр Миру» в Нарвіку висловив зацікавленість щодо придбання Стіни як монументу полеглим радянським солдатам у роки Другої світової війни в боях за Нарвік. Місто має великий досвід експертизи в галузі технології бетонування і його експерти зможуть успішно усунути бетонну «сорочку» навколо скульптури без пошкодження рельєфів. Нарвік має також залізницю, що проходить безпосередньо через Швецію і Польщу. Їхній план: транспортувати Стіну по частинах на залізничних платформах...

Стіна є багато в чому спорідненою з концепцією «Мосту Миру» — у плані духовному й у масштабі. Ми хотіли б співпрацювати і всілякими засобами сприяти реставрації Стіни...

Скот Тойе, керівник Проекту
17 лютого 1994 р."

З далекого Ненецького округу писав Артур Чілінгаров — член-кореспондент Російської академії наук, герой Арктики та Антарктики; ідею відновлення Стіни активно підтримав грузинський художник З. Церетелі, доктор філософії, член-кореспондент АН України М. Попович та ще багато шанованих людей планети. Академік, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка, кінорежисер Юрій Іллєнко сказав: "Волею негідників, які вирішували долі мільйонів, цей шедевр, рівного якому немає в історії усієї людської творчості, живцем залили бетоном, замурували, створили останній на землі курган скіфської жорстокості..."

... Для мене Ада та Володя, як дві ними ж створені скульптури, видніються десь там, де закінчується земля, на недосяжній висоті, на самому вершечку бетонного кургану. Курган розкриють у XXI ст. І людство отримає наймісткіше звернення двох геніїв мого покоління".

Кращі з кращих, люди політичної волі та бездоганного естетичного смаку давно вже не були такими одноставними у намаганні відновити честь "забетонованої Свободи". Це був насправді "Дев'ятий вал" громадського руху. "Стіна Пам'яті", подібно до лакмусового папірця, стала індикатором порядності та світоглядного рівня особистості.

Але... мав рацію Гамлет: "щось не до ладу у Датському королівстві". Забетонована Стіна, збиваючи з пантелику кожного, і досі безглуздо видніється із здичавілої рослинності пагорбів.

Автори, не втрачаючи надії, надсилають листи Президентові України Леонідові Кучмі, його чиновникам, меру Києва — Олександром Омельченку. Воля всієї творчої інтелігенції досить ясно висловлена у зверненні голів усіх творчих спілок України до Президента країни:

"Вельмишановний пане Президенте!

Інерція руйнування в Україні культури, мови, історії, релігії, старовини, народних звичаїв, творів мистецтва стає небезпечною традицією.

Залитий бетоном на новому громадянському цвинтарі Києва у березні—травні 1982 року художній твір — "Стіна Пам'яті", площею у 1600 кв. м — перетворився на зловісний символ свавілля.

Цей факт набув міжнародного розголосу.

Знищення художнього твору є грубим порушенням міжнародних правових актів, права на свободу творчості.

Доля Парку пам'яті широко відома у США, Канаді, Японії, Угорщині, Франції, Норвегії, Німеччині...

Виконавчий комітет Київської міської ради народних депутатів створив Комісію, яка розробила організаційно-технічні заходи з терміном початку відбудовчих робіт у березні 1992 року. Однак "Стіна Пам'яті" і досі залишається замурованою у бетонній в'язниці.

Громадськість чекає надання державного статусу реконструкції комплексу, фактичного дозволу розпочати роботи по відтворенню рельєфів монумента.

Ваше рішення засвідчить, що для України і для її культури розпочався новий час".

Однак сьогодні А. Рибачук та В. Мельниченко з гіркотою кажуть: "Ми не отримали жодної відповіді. Неначе кричали у безлюдній пустелі".

Про що ж свідчить мовчання з високих кабінетів? Де зациклюються комунікації, які дають життя демократичному суспільству? Невже ще й досі працює формула часів Сталіна "Немає людини — немає проблеми", а, може, незнищеним є догоджання консультантів Президента, які не вважають за потрібне турбувати правителя питаннями мистецтва? Для чиновника воно завжди в ар'єргарді.

У мемуарах М. Хрушова, написаних ним по виході на пенсію, є фраза, сказана після прочитання "Доктора Живаго" Б. Пастернака. "За що ж вони його так!" — вигукнув недавно ще всемогутній Генсек, який вислав письменника з країни за рекомендацією власних консультантів. Цілком ймовірно, що Л. Кучма листів від авторів "Стіни Пам'яті" не читав. Невидимий, проте очевидний Фронт непопулярних Менжересів-Безклубенків та юних "кухарок", яких ще Ілліч на початку знищення

усього та усіх на цій землі закликав керувати державою, — ця опозиція, майстерна в бюрократичній тяганині, здатна потопити будь-яку ідею. Радянська ментальність, на жаль, не залишила кабінетів незалежної України. Партійна номенклатура 80-х років у кінці 90-х вирішує долю Стіни. Через те й розбиваються, як птах, що грудьми налетів на бите скло, листи, заклики, звернення до Президента країни.

Драма "митець і влада", сповнена гіркоти шекспірівських трагедій, триває й донині. І за сцену для неї — похмурий кістяк того, що може ще стати "Стіною Пам'яті".

"Не слід забувати, що установи варті стільки ж, скільки варті люди; суспільство — скільки важать тисячі окремих зусиль, які надають сенс цьому суспільству. А воля нації — сума окремих волінь... В протилежному випадку це не демократична, а тоталітарна держава..." [3].

У трагічної історії "Стіни Пам'яті" існує альтернатива — сума вольових зусиль прогресивної громадськості. Мало мудрості в тому, щоб не бачити цього.

На Україну, на її Президента, на виконавчу владу держави дивиться весь світ ... дивиться і не розуміє, як країна, вилізши із багнюки, лізе туди знову. В які неандертальські печери цю землю, її керманічів занесла лиха доля, якщо вони не розуміють, що є справою честі, а що безчестям. "Рукописи, як відомо, не горять". "Стіна Пам'яті", нехай навіть під бетоном, з її кодово-символічним і навіть містичним знаком "Пам'ять" кожному визначить місце в історії. Слово — це справа. Висловлене відбивається на небесах. Пам'ять назавжди закарбує на скрижалях історії імена "чистих" і "нечистих".

1. Мамардашвили М. Введение в философию или то же самое, но в связи с романом Пруста "В поисках утраченного времени" // Искусство кино.— 1993.— № 2.— С. 96.

2. Документи, листи надано з особистого архіву художниками А. Рибачук, В. Мельниченко.

3. Мамардашвили М. Идея преемственности и философская традиция // Историко-философский ежегодник. 1989.— М., 1989.— С. 169.

Petrova O. M.

"THE MEMORY WALL". NOT ONLY ABOUT IT BUT ALSO ABOUT US

This article elucidates the place and the role of two artists, Rybachuk A. and Melnychenko V., in 60th—80th creative polystylism in Ukraine. Drama of the Artist and the Power was treated through the tragic fate of the main artists' peace of art — "The Memory Wall", which was created on the Bajkove cemetery.